Válasz az opponensi véleményekre

Forgács Tamás: Történeti frazeológia
MTA doktori értekezés

Opponensek:

Prof. Dr. A. Molnár Ferenc, professzor emeritus, DE
Prof. Dr. Bárdosi Vilmos, egyetemi tanár, ELTE
Prof. Dr. Kövecses Zoltán, professzor emeritus, ELTE

Először is nagyon köszönöm opponenseimnek mindazt a figyelmet és jó szándékot, amelyet véleményük megírása során munkám iránt tanúsítottak. Őszintén köszönöm nagyfokú alaposságukat és munkám igen pozitív értékelését. Sokat tanultam a véleményekből, és jelentős segítséget kaptam tőlük abban, hogy továbbgondoljam kutatásaim eddigi eredményét. A véleményekre egyenként, az opponensek nevének alfabetikus sorrendjében válaszolok, de ha olyan felvetés fordul elő, amelyet többen is jeleztek, akkor ezekre együtt igyekszem reagálni.

1. A. Molnár professzor úr számos elismerő megjegyzése mellett olvasható néhány olyan kritikai élű meglátás is, amely választ igényel.

Professzor úr dolgozatom Összegzésének egyik mondatát idézi, melyben arról írok: fontosnak tartom, hogy „az eddigieknél nagyobb figyelem forduljon az állandósult szókapcsolatok keletkezésének és változásának kérdésköre felé, s hogy történeti megközelítésük a korábbi évtizedek keletkezéstörténeti kérdéseket és a motiváltságot a középpontba helyező leírásai helyett (vagy mellett) egyre inkább ezeknek a szókészleti egységeknek a nyelvi, illetve nyelvtörténeti szempontokat előtérbe helyező vizsgálatát jelentse”. Ehhez kapcsolódóan jelzi, hogy ő inkább a „mellett” mellé állna, hiszen a nyelvtörténeti és a művelődéstörténeti vagy néprajzi szempontok gyakran egymásra vannak utalva. Ezzel teljesen egyet tudok érteni: a megfogalmazással semmiképpen nem volt szándékom megkérdőjelezni a két másik megközelítési mód fontosságát, csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy míg a néprajzi-művelődéstörténeti megközelítések a kifejezések eredetmagyarázata révén már eddig is igen sok eredményt tudtak felmutatni az állandósult szókapcsolatok történeti vizsgálatában, fontos volna, hogy **ezek mellett erősödjön** a kifejezések keletkezésének nyelvészeti megközelítése, részben a ma már nem használatos kifejezések korpuszvizsgálatokkal megtámogatott feltárása, részben azok változásainak, variánsképződésüknek a bemutatása révén. **Semmiképpen sem** a másféle megközelítésmódok **ellen** kívántam érvelni, hanem a nyelvészeti közelítésmódok előretörése **mellett**. De elfogadva opponensem tanácsát, javítom ezt a mondatot, s törlöm a *helyett* névutót, csak a *mellett*et hagyom meg.

Opponensem javasolja a gazdag és színvonalas német szakmai anyag mellett „a régi magyar anyag (még) erőteljesebb szerepeltetését, akár a német némi »kárára« is” (4). Erre azt válaszolhatom, hogy tekintettel a történeti frazeológia magyarországi kidolgozatlanságára, a dolgozatomban elsősorban hasonló irányultságú német munkákat tudtam felhasználni, de a jobb szemléltethetőség érdekében **mindvégig igyekeztem** az egyes típusok kapcsán **magyar példákat is** keresni. Ez azonban nem korpuszalapú gyűjtéssel történt, hanem próbáltam – elsősorban Hadrovics 1995 és az Arcanum Kiadó Régi magyar szólások és közmondások című CD-anyaga segítségével – megfelelő példákat találni az egyes típusokhoz. Előzetes korpuszalapú gyűjtésre

eddig nem futotta az időmből, de kétségtelen, hogy **vannak további terveim**, s ha túlleszek ezen a megmérettetésen, akkor a dolgozat elméleti alapjaira építve konkrét – lehetőleg korpusz-alapú – gyűjtésekbe fogok, elsősorban számítógépes korpuszok alapján. Terveim között szerepel például, hogy a Régi magyar drámai emlékekből több, a középmagyar korból származó, az élőbeszédhez közel álló színművet is bevonjak a vizsgálatba.

Nagyon köszönöm, hogy opponensem felhívta a figyelmemet néhány korai magyar frázisra, így például a katonai nyelvhez (is) köthető *jó hírt, jó nevet vesz (nyer, hoz)* szókapcsolatokra, példái meggyőzőek. Dolgozatom 217. oldalán magam is felsorolok néhány olyan adatot, melyek a *hír* és *név* lexémák szoros kapcsolatát mutatják, pl.

> az igazaknak *hírét-nevét* elvesztöd (GuaryK 29–30);
>
> az ötveseknek igaz és jámbor *hírek-nevek* meg ne gyaláztassék (MNy 52: 228);
>
> [Az oroszlán mint király] jó *hír-nevet* akara magának szörzeni (HeltFab L5a)

A korabeli szövegek minden bizonnyal számos további állandósult kapcsolatot rejtenek, csak az opponensem által idézett munkákban is vélelmezhetőek további frazémák is. Ilyen talán a Szabács viadalából idézett egyik sorban a funkcióigés kapcsolat jellegű *strumlást tesz*, de a Tinóditól idézett énekben a kollokációszerű *hívön szolgál*, vagy a Kapitány György bajviadalja című énekben az ugyancsak funkcióigés kapcsolatnak látszó *diadalmat vesznek* is. Persze ezeket a megérzéseket mind igazolni is kell egy valódi vizsgálat esetén, de az már ebből a néhány példából is látszik, hogy az a tervezett szisztematikus vizsgálat, amelyet fentebb említettem, valóban számos lexikográfiai tanulsággal gazdagíthatná a régibb korok szókészletéről való tudásunkat.

Itt most csak az Arcanum Digitális Tudománytár (ADT.) anyagán végzett gyors vizsgálat eredményeivel támogatnám meg előbbi sejtéseimet:

strumlást / ostromlást tesz:

> Oly sok nyaláb fákat összekötezének,
> Zsákokat nagy sokat földdel megtöltének,
> Harmad nap várasnak árkába betölték,
> Sok fával, sok földdel árok el-feltelék.
>
> *Tőnek nagy ostromlást* külső körítésre,
> Számszoríjjal igen lövének a népre...

(Temesvári János deák. 1571. A Béla királyról, mint jöttenek be a tatárok és elpusztították mind egész Magyarországot – Régi magyar költők tára 8., Budapest, 1930)

híven szolgál:

Én kedig régi nemzetségbül ez országba lévén, azon igyekeztem, hogy az országbeli urakkal és nemesekkel hatalmasságodnak jámborul s *híven szolgáljak*, nem akarnánk egy lator ároló miatt országostul megháborodni. Mi mindenkoron az te hatalmasságod parancsolatja szerint készek vagyunk *híven szolgálni*, nemcsak szóval, hanem cselekedetemmel is meg akarom bizonyítani. (Szelim szultánnak Báthori István. 1573. In: Szalay László: Erdély és a porta 1567-1578 (Pest, 1862), 105. o. ADT)

diadalmat vesz:

Az Athenaebeliec hat ezeren *diadalmat vőnec,* Xerxeſnec zaz ezer gyalogból, és tiz ezer louaſbol allo táborán (Magyari István: Az országokban való sok romlások okairól (Sárvár 1602). Kiad. Ferenczi Zoltán. - Régi magyar könyvtár 27. Budapest, 1911. Első rész, 137)

Amit opponensem a HB-beli *por és hamu vagyunk* szerkezetről ír, azzal is teljes mértékben egyet tudok érteni: a Sermo *pulvis sumus* formulájának helyére kerülő bővítettebb *por és hamu vagyunk* szerkezet éppen arra lehet példa, amiről magam is írok dolgozatom 58. oldalán az idegen nyelvből fordított szövegeken alapuló bizonyítékok negyedik típusában: a forrásnyelvi szövegben frazéma értékű kapcsolat nem szó szerinti fordítása arra utalhat, hogy a fordító észrevette a forrásnyelvi kifejezés frazeologizáltságát, s a megfelelő célnyelvi megfelelőt kereste.

Igen érdekesek azok a példák is, amelyekre opponensem felhívja a figyelmet, ti. hogy a középkori írásbeliségben, így a magyarban is nagyon gyakori az az eljárás, hogy egy latin (vagy magyar) szót egy fordítás vagy egy másik szövegváltozat kötőszó közbeiktatásával, vagy anélkül, egy szinonima hozzátoldásával ad vissza, pl. a *reflecto* igét az *<embereket> le hajtok és le hullatok* formával. Ezeket – mint opponensem is rámutat – Horváth János A magyar irodalmi műveltség kezdetei című munkájában szóikerítésnek nevezi, de a szakirodalom más terminusokkal is illeti: Velcsov Mártonné például kettős kifejezéseknek nevezi őket, Papp Zsuzsanna sajátos magyarázó szerkezetekről, míg Mészöly Gedeon kettős vagy hármas fordításokról beszél (vö. Nicoara Anita 2003: 151–164). Hogy ezek közül persze melyek azok, amelyek csak egyedi megoldások, s a fordítás pontosítását szolgálják annak a maximának a jegyében, hogy fejezd ki magad minél pontosabban, egyértelműbben, s melyek azok, amelyek abban az időben esetleg valamiféle ikerformulaként állandósultak is, azt ismét csak történeti korpuszvizsgálatok tudnák megmutatni.

Köszönöm azt is, hogy opponensem az *Ő sem jobb a deákné vásznánál* szólás kapcsán felhívta a figyelmemet saját tanulmányára, melyben nem a tanítóné rossz minőségű hetes vásznával, hanem egy régi elbeszéléssel magyarázza a kifejezést (Máté deák lusta leányt vesz feleségül, aki nem tud sem szőni, sem fonni). Ez a tanulmány valóban elkerülte a figyelmemet, de be fogom építeni ezt a magyarázatot is a dolgozatba.

2. A továbbiakban Bárdosi professzor úr felvetéseire válaszolok. Köszönöm opponensemnek azt a saját kutatásai nyomán tett megjegyzését, amelyben arra mutat rá, hogy – szemben a német és az orosz nyelvű szakirodalomban hangoztatott közkeletű vélekedéssel – a *frazeológia* terminust nem Charles Bally használja először 1909-ben megjelent *Traité de stylistique* című munkájában, hanem az a franciában már „jóval előbb megjelenik műszóként". Mivel magam elsősorban a német szakirodalomban vagyok tájékozott, nem tudtam erről a körülményről. Maga a műszó persze a magyarban is felbukkan a 20. század elejénél korábban is, hiszen – mint dolgozatom 66. oldalán is említem – Szaitz Leó 1788-ban megjelent *Kis magyar frázeológyia* című munkájáról is azt gondolhatnánk a címe alapján, hogy a szerző frazeológiai egységekkel foglalkozik. Találni ugyan benne állandósult szókapcsolatokat is, de – mint O. Nagy Gábor írja (1977: 30–31) – a szerző valójában a helyes magyarságot tanító nyelvművelés egyik első magyar képviselőjeként csupán szép és eredeti magyar kifejezéseket tartalmazó könyvet kívánt olvasói kezébe adni, *frázes*eken inkább csak sajátosan magyar kifejezéseket értve (köztük néha puszta lexémákat is (pl. *mustráltat, pök*). Mindenesetre dolgozatom remélhetőleg meg tud jelenni majd nyomtatásban is monográfiaként, s akkor ezt a részt kicsit árnyaltabban, az opponensi véleményben foglaltak értelmében fogom megfogalmazni.

Véleményének második oldalán opponensem megjegyzi: noha a dolgozat egésze szempontjából valójában másodlagos és nem zavaró, de mégis némiképp feltűnő, hogy az általam **vizsgált egységek terminológiai azonosítási problémájának** a megszokottól eltérően **csak**

néhány mondatot szentelek, majd a továbbiakban hallgatólagosan a többnyire mára már általánossá vált *frazéma* terminust részesítem előnyben, de annak szinonimájaként további elnevezéseket is használok (*állandósult szókapcsolat, szólás, frazeológiai egység, idiomatizmus* stb.), anélkül, hogy ezek egymáshoz való viszonyát árnyalnám. Ezzel kapcsolatban azt válaszolhatom, hogy – mint a 18. oldalon kifejtem – munkámban **a frazeológiai egységek fogalmának legszélesebb felfogását** használom, amelybe az idiomatikus kapcsolatokon túlmenően minden legalább két szó kapcsolatából álló, de lexémaszerűen használt szókészleti egység beleértendő. Ezek megnevezésére használom a *frazéma* terminust, s a szóismétlés elkerülésére szinonimaként a *frazeológiai egység* vagy *állandósult szókapcsolat* fogalmakat. Ezeket tehát egyenértékűen alkalmazom. Az *idiomatizmus* terminust 'szókapcsolat' jelentésben nem használom, az mindössze egyszer, a dolgozat 7. oldalán fordul elő, de elvontabb, 'átvitt értelem' jelentésben:

> „A terminológiai és elméleti kérdések tekintetében ugyan máig viszonylagos megosztottság mutatkozik (főként abban a kérdésben, hogy az *idiomatizmus*-e a frazeológiai egységek megkülönböztető kritériuma, vagy elegendő, hogy a szóban forgó nyelvi egység több lexéma állandósult kapcsolata legyen)".

A frazeológiai egységek további **alkategóriáinak** egymástól való **elhatárolásával dolgozatomban nem foglalkoztam**, hanem igyekeztem követni a korábbi szakirodalom fő irányait, így a Bevezetés a frazeológiába című könyvemben alkalmazott tipológiát is. A *szólás* terminust gyakran használom ugyan, de olyankor nem a *frazéma* fogalom megfelelőjeként, mint azt a „közbeszédben" gyakran megfigyelhetjük, hanem a nyelvtudományban szokásosabb értelmében a nem mondatformájú, referenciális jelentésű, részben vagy teljesen idiomatikus egységek megnevezésére, mint pl. *bottal üt(het)i a nyomát vkinek, ebrúdon vet ki vkit* stb.

Ami a dolgozat harmadik, a frazeológiai egységek keletkezését bemutató fejezetét illeti, opponensem szóvá teszi, hogy a két – német szerzőktől származó – modell némiképp túlburjánzó bemutatása mennyire hasznos a dolgozat fő célkitűzése szempontjából. Elismerem, hogy a sokféle típus valóban szinte zavarba ejtő, de tudjuk azt is, hogy a frazeológiai egységek is rendkívül sokfélék (ezért is okoz gyakran gondot a definiálásuk és a tipologizálásuk). Mivel **a bemutatott két modell mindegyikében vannak jó gondolatok** a frazeologizálódási folyamatot illetően, ugyanakkor önmagukban nem éreztem egyiket sem eléggé komplexnek, úgy találtam, érdemes mindkettővel foglalkoznom. Mivel azonban némelyik keletkezési altípussal magam is vitáztam, ráadásul igyekeztem mindegyiket magyar példákkal is szemléltetni, valóban kissé hosszúra nyúlt ez a fejezet (100 oldal). A dolgozat tervezett könyvként való megjelentetésekor igyekszem majd ennek a résznek a terjedelmét csökkenteni.

Annak viszont nagyon örülök, hogy opponensem a negyedik fejezetet, amely a frazeologizálódási folyamatot kísérő változásokat mutatja be az állandósult szókapcsolatokban, a dolgozat **igen értékes, gondolatébresztő**, jól kiválasztott példákkal illusztrált részének tartja. Ez azért is örömmel tölt el, mert ez a fejezet elsősorban saját korábbi publikációimon alapul, amelyekbe valenciaelméleti és esetgrammatikai kutatásaim eredményeit is beépítettem.

Opponensem példamutató pontosságúnak tartja a két részre (forrásmunkák és szakirodalom) osztott irodalomjegyzéket, de javasolja a listát az egyre dinamikusabban fejlődő francia vagy spanyol frazeológiai publikációk irányába is bővíteni. Ezt megfontolom, de megjegyzem, hogy a hivatkozások jegyzékében azért domináltak ennyire erősen a magyar és német munkák, mert oda leginkább csak azokat vettem fel, **amelyeket valóban felhasználtam**, s az angol, orosz,

francia, valamint a cseh nyelvű publikációk (pl. Taylor, Larin vagy Horálek művei) nagyobbrészt úgy kerültek bele, hogy valamelyik általam felhasznált publikáció hivatkozott rájuk a felhasznált részletben, így azokat is be kellett építeni az irodalomjegyzékbe.

Bírálói véleményének második részében opponensem több megjegyzést és kérdést fogalmaz meg a dolgozatommal kapcsolatban, most ezekre fogok röviden válaszolni.

Ennek a résznek első pontjában megjegyzi, hogy A frazeológiailag erősen reprezentált kommunikációs szituációk és funkciók című alfejezetben a francia frazeológiával foglalkozóknak hiányérzetük támadhat, mert nem találnak hivatkozást Fónagy Iván helyzetmondat-rendszerére, amelyet a franciára dolgozott ki, de a magyarra is lehet alkalmazni. Ez a hiány a már előbb is jelzett okra vezethető vissza, hogy elsősorban a valóban felhasznált szakirodalmat tüntettem csak fel a dolgozatban, de köszönöm, hogy felhívta erre a figyelmemet, be fogom építeni a jelzett munkát a hivatkozások közé.

Dolgozatom harmadik fejezetéhez kapcsolódóan opponensem azt kérdezi, hogy a két bemutatott modellhez képest léteznek-e a nemzetközi szakirodalomban frissebb megközelítések. Erre azt válaszolhatom, hogy ilyen komplex, a frazeologizálódási folyamatot egészében bemutatni kívánó újabb modellel én nem találkoztam, s az általam feldolgozott újabb munkákban, így például Burger 2012-ben megjelent Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie című tanulmányában vagy az ezt tartalmazó tanulmánykötetben (Filatkina – Kleine-Engel – Dräger – Burger 2012) sem akadtam ezeknél későbbi átfogó modellekre. Köszönöm viszont, hogy felhívta a figyelmemet a két említett francia munkára, amelyek a defrazeologizálódási folyamatot is a frazeologizálódás hangsúlyos indikátorának tekintik. Ezeket kiegészítésként meg fogom említeni a 2.2.8. fejezetben, ahol többekre hivatkozva magam is foglalkozom ezzel a kérdéssel a frazeológiai kapcsolatok történeti szövegekben való azonosítása kapcsán.

A következő kérdésre, miszerint megerősíthető-e az a feltevés, hogy a különféle hirdetési szlogenek, újságcímlapok (pl. HVG) általában nagyon tudatosan használják ki a remotivációs átértelmezésekben rejlő lehetőségeket, a válaszom egyértelmű **igen**. Ez olyannyira így van, hogy több tanítványomnak adtam ilyen szakdolgozati témát, s mindig bebizonyosodott, hogy mind a reklámszlogenek, mind a sajtóorgánumok nagyon gyakran építenek ezekre a poénokra (reklámpszichológia). Sőt, az újabban divatba jött **internetes mémek** között is rengeteg ilyennel lehet találkozni, főleg a képi és a verbális sík remotiváló egybekapcsolása révén. Egyik bécsi vendégtanárságom alatt ilyen témájú szakdolgozatot is vezettem.

A 142. oldal lábjegyzetében a *Nem a kakas szavára kezd virradni, de a kakas kiált, merthogy virrad* madáchi szállóige előképének tartható közmondás francia megfelelőjét Wander Deutsches Sprichwörterlexikonja alapján idéztem, de köszönöm, hogy opponensem felhívta a figyelmemet, hogy létezett egy ennél gyakoribb változata is, ezt is beledolgozom a lábjegyzetbe.

Opponensem szerint a *páneuropizmus* terminus helyett jobb lenne a *páneuropeizmus* szakszót használni. Bár ez utóbbira is mindössze 9 találatot ad ki a Google, a *páneuropizmus* szóra valóban nulla találat van. Ezért ezt is szívesen megfontolom, bár itt az idegen szakirodalmi minták vezettek a forma kiválasztásában: a németes *Paneuropismus* alakra ugyanis 63 találat van a Googleban, míg a *Paneuropeismus*ra csak 40. De valóban jobban hangzik a *páneuropeizmus* változat.

Az *evidenciában tart* kollokációval kapcsolatban opponensem felveti, hogy a szakirodalom szerint az osztrák hivatali nyelvből átvett alak végső forrása esetleg a francia volna, hiszen a *garder en évidence* fordulat is ugyanazt jelenti, mint a magyar alakulat. Ez nem zárható ki, ugyanakkor az *Evidenz* főnevet a német szótárak, így a jelenleg talán legbővebb anyagúnak tekinthető Duden Online is az osztrákban használatosnak jelzik, forrásának pedig a latint adják meg (a talán legteljesebb történeti szótár, a Grimm nem tartalmaz *Evidenz* szócikket, s a *halten* bővítményeként sem található). A németben ugyan számos gallicizmus található, de az *Evidenz* lexémát nem tüntetik fel ezek között. Kizárni azonban nem lehet egy ilyen nyelvi kölcsönzést.

A valenciaviszonyok változásával kapcsolatban opponensem azt kérdezi, hogy a két vagy három vegyértékű frazémákban a vegyértékek sorrendjének van-e lexikográfiai relevanciája? Különösen a három vegyértékűek esetében látja úgy, hogy ezek esetében a birtokviszonyt kifejező vonzat semmiképpen nem a frazéma végére kívánkozik (szemben a dativussal, ami jogosan állhat utolsó elemként). Azaz a *vki az orra alá dörgöl vmit vkinek* sorrend helyett inkább a *vki vkinek az orra alá dörgöl vmit* szótári formát tartja helyesnek vagy a *vki kiszúrja a szemét vkinek vmivel* helyett a *vki vmivel kiszúrja vkinek a szemét* sorrendet. Opponensemnek ebben nagyrészt igaza van, köszönöm, hogy felhívta erre a figyelmemet. Való igaz, hogy – ellentétben azzal, amikor a frazeológiai szótáramat készítettem – ehhez a fejezethez nem használtam korpuszadatokat. Dolgozatom 186. lapján különböző valenciával rendelkező frazeológiai egységeket mutatok be, s a három vegyértékűekre példák az opponensem által említett alakok. Itt arra koncentráltam, hogy például a két vegyértékű ***vki*** *tűzbe teszi a kezét* ***vkiért*** szóláshoz képest még jobban látsszék a ***vki*** *az orra alá dörgöl* ***vmit vkinek*** szólás különbsége azzal, hogy megjelenik egy dativusi vonzat, amely végső soron a kifejezés jelentéséből is fakad: 'szemrehányóan fölemlít vmit vkinek'. Ebben is kifejezésre jutna az a frazeologizálódási folyamatban megfigyelhető változás, amelyet oly sokszor megfigyelhetünk a birtokviszony felbomlásában. Ugyanakkor opponensemnek igaza van, ugyanis rákerestem a *vkinek az orra dörgöl vmit* kifejezésre a Magyar Nemzeti Szövegtárban, s azt tapasztaltam, hogy a leggyakoribb megoldás az, amikor anaforikus módon a birtokos személyjel utal arra a személyre, akinek valamit felhánytorgatnak, pl. *Néhány csúsztatást* ***dörgölsz*** *az* ***orrom alá***. Többször előfordul azonban az explicit birtokos jelző használata is, pl. *...bűnlistát* ***dörgöljön*** *az* ***ellenzék orra alá***, azaz valóban helyesebb volna az opponensem által javasolt lexikográfiai megoldás. A *szemére hány* szólás esetében viszont némiképp már más a helyzet: itt is gyakori az anaforikus, ill. a birtokos jelzői vonzat, de egyre többször fordul elő a dativusi is, pl.

> *Semmit nem lehet a* ***szemére hányni annak****, aki az előző korszakban vezető volt, de nem volt tisztességtelen.*

Köszönöm opponensemnek a **kicsinyítő képzős** formákat tartalmazó kevés számú frazeológiai egységekhez javasolt *Amit Miska megtanul, Mihály sem felejti el* adatot. Ezt én csak a *Jancsi* komponenssel ismertem, de régi gyűjteményeinkben (Erdélyi, Margalits) csakugyan megtalálható, igaz, valóban ritka, mert a MNSzt.-ből nem adatolható. Viszont a keresés közben találtam még néhány további népnyelvi és régi adatot is, pl.

> Ne piszka *Peti*, mert szikra veti!
> Ahogy szokik *Pali*, úgy cselekszik Pál.
> Ha *Jancsi* lop, János bizonnyal fennakad.
> Amint János fújja, *Jancsika* úgy ropja.

A hatodik, összegző fejezet kapcsán opponensem arra kíváncsi, hogy lexikográfiai szempontból milyen hozadéka lehet a disszertációnak. Legfőképp két irányú hasznát látom. Az egyik, hogy a korpuszvizsgálatok fontosságának hangsúlyozásával tovább erősítheti a frazeológiai szótárak készítését illetően azt a módszertant, amelyet már korábbi szótáraim anyagának összeállításakor is követtem, azaz, hogy a leíró szótárak készítésekor is **korpuszok elemzése nyomán állítsuk össze a kifejezések szótári formáját**. Ennél is fontosabb hozadéka lehet azonban, s ez a továbbiakban szándékom is, hogy megfelelő számítógépes algoritmusok elkészítése nyomán a már meglévő és folyamatosan bővülő történeti korpuszok elemzése révén **régibb korok frazeológiai szótárait is meg lehessen alkotni**, s nem is feltétlenül csak a szólások és közmondások leírása tekintetében, hanem például kollokációk s egyéb frazeológiai egységek feltárására is. De magának a kidolgozott módszertannak az alkalmazása arra is módot ad, hogy az eddigieknél egzaktabban tudjuk leírni a régibb szövegekben feltárt, vélelmezhető, de **eddig nem ismert frazeológiai egységeket** is. Éppen 2019 végén küldtem el például a Magyar Nyelv szerkesztőségének megjelentetésre *Balázs iszákja* című cikkemet, amelyben részben a kontextusba nem illő komponensek, részben az elektronikus korpuszkutatás segítségével igyekszem bizonyítani az illető szólás 'anus' jelentését a középmagyar korban.

Ami a formai, megfogalmazásbeli, stiláris és helyesírási észrevételeket illeti, annak nagyon örülök, hogy opponensem szerint az értekezés stílusára ráillik az „élvezetes értekező" jelző, hiszen minden munkámban erre törekszem: arra, hogy a nyelvészeti szakszöveget is jól követhetően, s lehetőleg színesen fogalmazzam meg. A fejezetek arányain igyekszem majd kicsit változtatni, leginkább a két hosszú fejezet bizonyos fokú rövidítése révén. A hiányolt név- és szómutató egy könyv formájú kiadásban természetesen része lesz a munkának, ezt magam is így terveztem.

A *fenomén* szó használata opponensem szerint meglepő és inadekvát, hiszen a szó jelentése az az Értelmező szótár szerint 'ritka, tüneményes jelenség, tehetség'. Elegendő volna helyette a *jelenség* használata szerinte. Ezt elfogadom, bár az Idegen szavak és kifejezések szótárában már három jelentését találjuk 1. különleges, ritka jelenség 2. *tud* tünemény, jelenség 3. rendkívüli képességű személy. Magam leginkább a 2., azaz a tudományos nyelvben szokásos értelmében használtam (*változási fenomén* stb.), elismerem azonban, hogy ezt német mintára tettem, ott nem ritka a szónak ilyen értelmű használata. De elfogadom, hogy a puszta *jelenség* lexéma is megfelel helyette.

Furcsának, s „terminusszörnynek" találja opponensem az *univerbálódott*, ill. *univerbálódás* kifejezéseket, szerinte nem szerencsés fordítások a németből. Lehet, kicsit szörnyszülöttnek tűnnek, de szerintem a szó motiváltságánál fogva a **nyelvtörténeti** (benne a frazeológiai) **változás kontextusában** éppen hogy kifejezik az egybeforrást, mint ahogy például univerbálódás az is, amikor a a *drága kő* szószerkezetből összetétel válik. Lehet ugyan helyette *összeforrás*t használni, de mivel a frazeológiai kapcsolat lényege, hogy legalább két szó kapcsolata, az *univerbálódás* talán jobban érzékelteti, hogy ennek révén **a kifejezés kilép a frazeológia köréből**. Ezért ezt nem minden esetben érzem annyira kerülendőnek. Egyébként idegen nyelvű munkákban nem ritka a kifejezés, az angol is ismeri *univerbation*ként, a német pedig *Univerbierung*ként. Előbbire a Google 17600 találatot mutat, utóbbira 9580-at. A magyarból azonban valóban mindössze négy találatot ad, abból is kettő a saját korábbi cikkemben fordul elő.

A 188. oldalon az *obligatorikus* jelző valóban kiváltható a *kötelező*vel, itt is nyilván korábbi valenciaelméleti olvasmányaim „vezették a kezemet” a szóválasztásban, de megfogadom opponensem véleményét.

Köszönöm opponensemnek a néhány helyesírási megjegyzést is, különösen a francia példákban. Felhívta a figyelmemet arra is, hogy a francia példákban az aposztróf után nem kell spácium. Ez azonban csak a nyomtatásban a kurziválás és a betűtípus miatt látszik így: ellenőriztem Wordben a szöveget, s valójában mindig tapadó írásjelként szerepel az aposztróf a példákban. De köszönöm a megjegyzést, ha nyomtatásban is megjelenik a dolgozatom, próbálom majd a szóköz pontméretének csökkentésével közelebb hozni az aposztrófot az előtte levő betűhöz.

3. Harmadik opponensem, Kövecses professzor úr is számos elismerő megjegyzést tesz a munkámról, így igen tanulságosnak találja a frazémák történeti szövegekben való alkalmazásával foglalkozó módszertani fejezetet, s úttörő jellegűnek a valencia-elmélet és a frazémák korpuszalapú elemzésének kombinálását. Egyetlen komoly kifogást fogalmaz meg: hiányolja a kognitív tudományok, elsősorban a kognitív nyelvészet bevonását a vizsgálatba, hiszen – mint írja – az általam a metaforizáció folyamatáról és a konkrét → absztrakt jelentésváltozásokról írottak kapcsán szinte kívánkozott volna a vizsgálódás kiterjesztése „az emberi jelentésalkotás, a konceptualizáció folyamatára a frazémák területén is” (2). Ezáltal ugyanis még teljesebb válaszokat kaphatnánk olyan kérdésekre, miért éppen a konkréttól az absztrakt irányba halad a jelentésalkotás iránya, miért ennyire elterjedt a metaforizáció a frazémák keletkezésében, miért tűnik oly sok frazéma univerzálisnak vagy legalábbis széles körben elterjedtnek. Amint opponensem is írja, „ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása a történeti frazeológia újabb dimenzióját nyithatná meg” (2). Néhány konkrét példán be is mutatja, miként lehetne felhasználni a kognitív metaforaelméletet a dolgozat újabb dimenziójának kidolgozására, elsősorban a metaforizáció és a frazémakölcsönzés magyarázataiban.

Nagyon köszönöm ezeket a javaslatokat. Opponensemnek igaza van abban, hogy nem teszem világossá: a metaforizáció vizsgálatában a ma elérhető metaforaelméletek közül melyikre építek, ám bizonyosnak tartja, hogy nem a fogalmi metaforák elméletét használom. Ez csakugyan így van, értekezésemben a metafora jól ismert, hagyományos felfogásával dolgozom, amely szerint a metafora olyan nyelvi kép, amelyben két dolgot valamilyen közös jegyük alapján egymásra vonatkoztatunk. Bizonyára korszerűbb lett volna a fogalmi metaforákra alapozni a leírást, de talán mentségemre szolgálhat, hogy **dolgozatom fő hangsúlyai nem a frazémák létrejöttéhez kapcsolódnak**, ez az aspektus csupán az értekezés egy kisebb szelete. Jóval nagyobb nyomatékot kaptak ennél a frazémák történeti szövegekben való azonosításának kérdéseivel foglalkozó részek, illetve a frazémák változásait vagy akár későbbi eltűnésének okait tárgyaló fejezetek.

Viszonylag részletesen tárgyalom ugyan a frazémák keletkezését is, de ezzel kapcsolatban – Barz 1985 és Munske 1993 nyomán – számos olyan keletkezési módot mutatok be, ami nem a metaforizáción alapul (inkompatibilis lexikális egységek összekapcsolása, aspecifikus frazémaképződés és elliptikus frazémaképződés, a szekunder frazeologizálódás esetei stb.). A figuratív frazémaképződéssel nyolc oldalon keresztül (102–110) foglalkozom, ám ebben a fejezetben is inkább a metonimikus frazémaképződéssel, mert – mint dolgozatom 103. oldalán is említem – a metaforikusan keletkezett frazémák felé a szakirodalomban lényegesen nagyobb figyelem fordul. Ez a keletkezési mód szinte evidenciának számít a frazeológiai egységek

tekintetében, míg a metonímián alapuló frazémákról jóval kevesebb szó esik. Emiatt a metaforikus frazémaképződéssel foglalkozó fejezet valóban igen rövid, nem egészen egy oldal (104), s az itt megfogalmazott állítások is inkább csak a metafora klasszikus értelmezésén alapulnak, noha a lényeget illetően kapcsolódnak valamelyest a kognitív metaforaelmélethez is, ám nem annak terminológiáját alkalmazzák. De amit Sialm nyomán (1982: 319) a metaforikus keletkezésmódról írok, az meglehetősen közel áll a kognitív nyelvészet metafora-felfogásához:

> „A metaforikus nomináció aktusában egy olyan állítás húzódik meg, mely által egy entitást vagy egy tényállást hasonlósági kapcsolatok alapján másik tematikus tartományba tartozó kifejezésekkel nevezünk meg, ami által az így létrejött kifejezés egy speciális motivációs jelentésre tesz szert" (104).

A terminológia tehát kicsit más, hiszen nem *forrás-* és *céltartomány*ról, hanem *tematikus tartomány*ról van szó a szövegben, de magának a metaforizáció folyamatának a leírása igen hasonló.

Ugyancsak közel áll a fogalmi metaforák elméletéhez az is, amit ugyanezen az oldalon később állítok, hogy gyakoriak az olyan névátvitelek, amelyek konkrét emberi vagy állati cselekvésekkel, viselkedésmódokkal, tulajdonságokkal neveznek meg elvont tényállásokat, tulajdonságokat, a konkrét motivációs bázisok kialakításában pedig igen gazdag *képi forrástartomány*t (Bildspenderbereich) jelentenek ebben a vonatkozásban az ún. szomatikus, azaz testrésznévi komponenst tartalmazó frazeologizmusok.

A fogalmi metaforák elmélete természetesen valóban komplexebb tudományos megalapozása lehetett volna ennek a fejezetnek, annál is inkább, mert az nem pusztán a nomináció aktusaként fogja fel a metaforát, hanem az emberi gondolkodás sajátosságaként. Nem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül, hogy itt egy meglehetősen szerteágazó elméletről van szó, saját fogalmi apparátussal és nómenklatúrával. Ennek megértése az olvasók részéről is feltételezné az elmélet ismeretét, ez pedig talán szűkítené a később megjelentetni tervezett munka értő olvasóinak körét. (Nem véletlen, hogy a kognitív metaforaelmélettel rendelkező összefoglaló munkák végén gyakorta külön glosszáriumban foglalják össze az elmélet főbb fogalmait és terminus technicusait.) Mivel kifejezett célom volt, hogy a dolgozatom olyan tudományos összefoglalás legyen, ami nemcsak nyelvészek, hanem szélesebb körök, például tanárok vagy a nyelv és a szólások iránt érdeklődő laikusok számára is hasznos olvasmány lehet, igyekeztem a legtöbb fejezetet minél közérthetőbben megírni. A fogalmi metaforák elméletét használva azonban sokat kellett volna lábjegyzetekkel és más módon magyarázni annak egyes fogalmait.

Emellett azt is meg kell említeni, hogy a fogalmi metaforák elmélete ugyan valóban gyümölcsözően termékenyítheti meg gondolkodásunkat számos idiomatikus kifejezéssel kapcsolatban, de ilyenkor sem árt néha az óvatosság. Opponensem rámutat például, hogy én metonimikus hátteret vélek felfedezni a ném. *nicht alle Tassen im Schrank haben* szólás mögött, mondván, hogy akinél a konyhaszekrényben nincs rend, a kávéskészletből eltörtek bizonyos darabok, annak a szellemi képességeivel is baj lehet, azaz valamiféle oksági érintkezésen alapuló szóképről lehet szó. Szerinte azonban a kifejezés jobban leírható a következő fogalmi metafora segítségével: A NORMALITÁS TELJESSÉG; A NORMALITÁS HIÁNYA A TELJESSÉG HIÁNYA. Annyiban szeretném a kritikát pontosítani, hogy a kifejezésnek metonímiaként való felfogása nem a saját ötletem, hanem Ambros Sialmnak a Handbuch der Phraseologie (1982) című kézikönyvben található fejezetéből származik, akire hivatkozom is az érintett be-

kezdésben, igaz, a magyarázatot az eltört kávéscsészékről már én tettem hozzá. Valóban megfontolandó, hogy itt az opponensem által javasolt fogalmi metafora áll a háttérben, hiszen azzal más nyelvek hasonló értelmű kifejezései is ide vonhatók, pl. m. *nincs ki minden kereke, nem egészen komplett*, ang. *his elevator does not go up to the top floor* stb. Az azonban, hogy Sialm metonímiaként fogja fel a német kifejezést, azt mutatja, hogy lehetnek más vélemények is. Ráadásul Röhrich nagy szólásmagyarázó lexikona (1991: 1601) megemlíti még a német szólás kapcsán a *seine Tasse hat einen Sprung* [szó szerint: meg van repedve a csészéje] fordulatot, amely szintén arra vonatkozik, hogy 'valaki nincs egészen eszénél', illetve az *eine trübe Tasse* [szó szerint: egy zavaros csésze] kifejezést is, amely szintén arra utal, hogy valaki 'buta, nehéz felfogású, unalmas ember'. Ezek kapcsán felhívja a figyelmet S. A. Wolfnak egy tanulmányára, amely szerint a *Tasse* itt a jiddis *Toschia* szó népetimológiás ferdítése lehet (1956: 28). A *Toschia* jelentése ugyanis 'értelem, ész', azaz a *zavaros csésze*, eredendően a 'zavaros értelmet' jelenthette, s ugyanígy fejezhette ki az értelem hiányát a szekrényben, azaz a fejünkben. Nem biztos persze, hogy Wolfnak igaza van, de nem lehet kizárni ezt a magyarázatot sem. Ha pedig így van, akkor az érintett szólásokban népetimológiás komponenscsere történt, s a *nicht alle Tassen im Schrank haben* kifejezés esetében remotivációról van szó, ha a fent említett fogalmi metaforát keressük mögötte.

De azt sem lehet kizárni, hogy sok esetben mégis konkrétabb képek vezetnek ezekhez a metaforákhoz. Fónagy Iván is felteszi A költői nyelvről című könyvében a kérdést: „Honnan erednek a mindennapi metaforák? Mi a természetes vagy kulturális táptalajuk? A szerzők többnyire beérik a 'népi elmélet'-re való visszavezetéssel. Kivételt képez Mark Johnson" (1999: 201). Ha Fónagyhoz kapcsolódva elfogadjuk a 'népi elmélet' létét, akkor lehet, hogy a *nincs ki minden kereke* kifejezés mögött konkrétabban egy hiányzó kerekű jármű képét kell keresnünk. O. Nagy Mi fán terem című szólásmagyarázó munkájából tudjuk, hogy a kifejezésnek vannak olyan régibb variánsai is, mint *nincs ki nála a négy kerék, hiányzik a negyedik kereke*. Ezért O. Nagy azt írja, hogy „kétségtelenül igaza van Kertész Manónak, aki a szekér, illetőleg a kocsi szemléletéből származtatta a kifejezésünket. Ha ti. a szekér vagy a kocsi négy kerekéből hiányzik egy, a jármű féloldalra borul, s nem tudja feladatát ellátni. Ha mégis megpróbálnának egy ilyen hiányzó kerekű járművet húzni vagy tolni, az éppúgy helytelen irányba menne, mint ahogy nem a helyes irányba megy annak a hóbortos, féleszű embernek a gondolatfolyása sem, akiről azt szoktuk mondani: *hiányzik egy kereke*" (1979: 268–269). Kérdés, hogy a féloldalra borult szekér vagy kocsi csak a fentebb említett absztrakt kognitív metafora konkrét manifesztációja-e, vagy előbb létezett-e a régi korok emberének gondolkodásában a megbillent kocsi képe, amit rávetített a gondolkodásában akadozó emberre, s csupán mi keressük-e a konkrét kép mögött a szélesebb jelentésű fogalmi metaforát?

De ha a fogalmi metaforák elméletére alapozott munkákat olvasunk, akkor is van olyan érzése néha az embernek, hogy egyes szerzők **meglehetősen eltérően írnak le** egy-egy kifejezést, s hogy a megállapított fogalmi metaforák néha meglehetősen intuitívak és esetlegesek. Kispál Tamás például 2013-ban megjelent könyvében az élettel kapcsolatos kognitív metaforákat próbálja leírni, s összesen 20 fogalmi metaforát talál. A vizsgálatban Kispál a fogalmi metaforák elméletét kiegészíti lexikográfiai és korpusznyelvészeti vizsgálatokkal is, s arra jut, hogy az élet-idiómák nemcsak a fogalmi metaforák révén vannak motiválva, hanem több síkon is. Az *auf dem absteigenden Ast sein* 'leszálló ágban van' idiómát például három fogalmi metaforával írja le (i. m. 193):

SCHLECHT IST UNTEN [A ROSSZ LEFELÉ IRÁNYULÓ MOZGÁS];

MENSCHLICHES LEBEN IST PFLANZLICHES LEBEN [AZ EMBERI ÉLET NÖVÉNYI ÉLET];

KARRIERE IST BAUM [A KARRIER EGY FA].

Mindehhez hozzáteszi még, hogy a kifejezés legtöbbször egy ember politikai, hivatali vagy sportkarrierjében történő hanyatlását írja le, fontos benne a vertikális orientáció, a lefelé irányuló mozgás, s mögötte a családfa-szimbólum húzódik meg. (Ez utóbbi megállapításával – noha nem hivatkozik rá – közel áll Röhrich véleményéhez (1991: 108)).

Kérdés azonban, hogy valóban csak ezekkel a fogalmi metaforákkal írható-e le ez az idióma. Opponensem A metafora címmel megjelent kitűnő összefoglaló munkájának a végén (2005: 277–280) felsorol számos fogalmi metaforát, amelyeket könyvében tárgyalt. Ezek között nagyjából mindhárom Kispál által feltüntetett metaforát megtaláljuk, de nem pont így. Kispál első metaforája helyébe A KEVESEBB LEFELÉ IRÁNYULÓ MOZGÁS metaforát léptethetnénk, a második helyébe az EMBEREK NÖVÉNYEK metaforát. Ezek azonban inkább csak megfogalmazásbeli különbségek. A karriert illetően azonban opponensem könyvében a KARRIER FELFELÉ IRÁNYULÓ MOZGÁS, illetve a KARRIER UTAZÁS metaforákat találjuk. Ez persze összefügghet azzal is, hogy más kifejezések leírását végezte el (pl. *Egyre feljebb kúszott a ranglétrán*). Ugyanakkor kétségtelen, hogy egy karriernek lehet felívelő része, de lehetnek benne törések, és lehet a vége bukás is. Kétségtelen persze, hogy lehet egy fán felfelé és lefelé is mászni, de valóban csak ez a metafora lehet kifejezésünk mögött? Nem lehet-e, hogy itt egy lövedék röppályáját, azaz egy ballisztikus görbét kell-e inkább a mozgás mögött keresni? Vagy akár egy repülőgép felszálló és leszálló mozgását? (A németben is lehet a kifejezést ebben az értelemben használni, vö. *der absteigende Ast der Flugbahn* 'a röppálya leszálló ága'.) Ez ráadásul annyiban is szerencsésebb lenne, hogy nem kellene két metaforát alkalmazni a sikeres karrier (KARRIER FELFELÉ IRÁNYULÓ MOZGÁS) és a hanyatlás (KARRIER LEFELÉ IRÁNYULÓ MOZGÁS) leírására, hanem egyetlen fogalmi metafora is elég volna: A KARRIER RÖPPÁLYA. Próbaképpen írtam keresőkérdést a *leszálló ágban van* kifejezésre a Nagyszótári korpuszban, de elég kevés találatot adott ki, ugyanakkor az Arcanum Digitális Tudománytárban elég sok adat fordult elő, de csak 1910 utánról, átvitt értelmű használatra pedig csak 1915-ből, s utána is elég sokára. Azaz viszonylag új keletű kifejezésről van szó, nem zárható ki, hogy mögötte ballisztikai ismeretek álljanak vagy akár a hiperbola két ágának képe a matematikából. Ez a felfogás például lehetővé teszi az ilyen összekapcsolt kifejezések leírását is:

> Ha a kapitány nem kíséri figyelemmel a felkészülést, nem tudhatja, hogy a versenyző hány kilós fogyasztással érte el az adott eredményt, *felszálló vagy leszálló ágban van-e*, esetleg a válogatóra időzítette-e a csúcsformáját. (Magyar Hírlap 1999. április 4.)

Egyébként nemcsak Kispál hívja fel a figyelmet arra, hogy a fogalmi metaforák mellett további összetevői is lehetnek még egy-egy idióma motiváltságának. Dobrovol'skij (2004: 134) például a ném. *im siebten Himmel sein* 'a hetedik mennyországban van' idióma kapcsán mutat rá arra, hogy a kifejezést nemcsak a BOLDOGSÁG FELFELÉ IRÁNYULÁS metafora motiválja, hanem egyidejűleg olyan kulturális ismeretek, amelyek az európai-keresztény kultúrkörben a hetes számhoz szakrálisan kapcsolódnak (vö. pl. *a hét főbűn, a teremtés hat napja és a hetediken való megpihenés, a hét szűk esztendő* stb.). A kifejezés angol megfelelője (*be on cloud nine*)

ugyanezen a fogalmi metaforán alapul, de más kulturális hagyományokat örökít át: a kilenc a kereszténység előtti ógermán mitológiában volt kiemelkedő, szakrális szám.

Opponensem javasolja még a fogalmi metaforák elméletének bevonását a **frazeológiai kölcsönzés** vizsgálatába is. Ezzel is egyet tudok érteni, dolgozatom 161. oldalán is bemutattam ilyen példákat a szomatikus, azaz testrésznévi komponenseket tartalmazó frazémák köréből, melyek a legtöbb nyelvben meglehetősen gyakoriak, s erősen kötődnek az emberi megismeréshez, pszichoszomatikus reakciókhoz, viselkedésmódokhoz, illetve a nonverbális kommunikációhoz, pl:

nem téveszt szem elől	*nicht aus den Augen lassen*	*не выпускать из глаз*
felfal a szemével	*mit den Augen verschlingen*	*пожирать глазами*
ajkába harap	*sich auf die Lippen beißen*	*закусить губы* stb.

Ezek esetében az egyezések bizonyára összefüggenek a kognitív metaforaelmélet által is hangsúlyozott „testesültség" fogalommal, vagyis hogy a metaforikus nyelv és gondolkodás az ember alapvető testi (szenzomotoros) tapasztalataiból következik. A kifejezések kapcsán inkább annak bizonyítása nehéz, hogy közös szemléletmód alapján külön-külön jöttek-e létre a vizsgált nyelvekben, vagy tükörfordításokról van-e szó. Dolgozatom 141. oldalán említem például a 'nagy szemeket mereszt, csodálkozik' értelmű *делать большие глаза* szólást, amelyet egyes kutatók a német *große Augen machen* fordulat átvételének tartanak, mások viszont eredeti orosz szólást látnak benne, amely a legtöbb európai nyelvben előfordul, és a mélységes csodálkozáshoz kapcsolódó pszichikai-intellektuális állapot arckifejezésének nyelvi leképezését látják benne. Szembeötlő azonban, hogy a német szólás nyelvjárásokban is előfordul, s gyakran még valamilyen szóláshasonlatszerű kiegészítést is kap, az orosz megfelelő azonban csak a köznyelvből mutatható ki. Ez a körülmény inkább a kölcsönzés irányába mutat.

A fogalmi metaforáknak a frazeológiai kölcsönzés vizsgálatában való felhasználhatóságára opponensem egyik példaként az ang. *lame duck* szólást hozza fel, amelynek magyar megfelelői a *sánta,* illetve *béna kacsa* fordulatok. (Valójában inkább a *béna kacsa*: a Magyar Nemzeti Szövegtárban mindössze négy alkalommal szerepel a *sánta*, és hatvanszor a *béna kacsa* kifejezés.) Opponensem szerint azért tudja a tükörfordítással előállított metaforikus kifejezéseket a magyar beszélő nehézségek nélkül megérteni és használni, mert „rendelkezik azzal a fogalmi metaforával, amellyel az angol beszélő rendelkezik, és ezt a fogalmi metaforát ugyanúgy rekonstruálja, mint az angol beszélő" (5). Az angol és a magyar kifejezések mögött meghúzódó fogalmi metaforát ekképp írja le: A CSELEKVÉS (HELYVÁLTOZATÓ) MOZGÁS, ebből fakadóan a mozgásra való képtelenség → a cselekvésre való képtelenség. Vagyis: amilyen mértékben a *sánta / béna kacsa* mozgásra képtelen, olyan mértékben a hivatalát elhagyni készülő személy is cselekvésképtelen. Felmerül azonban a kérdés, vajon ez a metafora az egész idiómát megmagyarázza-e? Úgy gondolom ugyanis, hogy inkább csak a kifejezés jelzői tagjára vonatkoztatható: a *lame* lexémának és a *sánta/béna* melléknévnek fogalmi jelentésükből is fakad a mozgás akadályozottsága. Az angol melléknév többjelentésű, értelmezhető 'sánta'-ként is, de 'béna'-ként is. A cselekvésre való képtelenséget jobban kifejezi a 'béna, nyomorék' értelem, valószínűleg ezért is szerepel a magyar kifejezésben sokkal többször a *béna* jelző. De hogy kerül a *kacsa* a nyelvi képbe?

A tükörfordításként számos nyelvben használatos *lame duck* kifejezés Limpach és Hoffmann szerint a 18. században bukkant fel Angliában, s olyan tőzsdei kereskedőket jelölt, akik nem

tudták vagy nem akarták kiegyenlíteni a veszteségeiket. Ezért el kellett hagyniuk a tőzsde épületét – lassan, szinte bicegve, mint egy béna kacsa (1993: 38). Egy évszázaddal később a kifejezés bekerült az amerikai angolba is. Ott eleinte olyan kongresszusi képviselőt jelentett, akinek nem sikerült újraválasztatnia magát, de a hivatali ideje még nem járt le. Ezért az alkotmány 1934-ben elfogadott 20. kiegészítésében (ezt *The Lame-Duck Amendment*, azaz 'béna kacsa kiegészítés' névvel is illetik) elrendelték, hogy minden képviselő, valamint az elnök is januárban vegye át a hivatali teendőit, ne márciusban, mint ez korábban szokásos volt. Ezzel próbálták lerövidíteni az ún. 'béna kacsa ülésszakot' (*lame-duck-session*), azaz a döntésképtelen időszakot a kongresszusban. Mára kicsit módosult a kifejezés jelentése: már nem vonatkozik a képviselőkre, hanem inkább csak az elnökre, elsősorban a második elnöki periódusban, nem sokkal az új választások előtti időszakban, amikor már nem illik neki olyan előremutató döntéseket hoznia, amivel a következő kormányzat cselekvési lehetőségeit esetleg korlátozná. A hivatalát elhagyni készülő személy cselekvésképtelensége tehát az amerikai elnök hivatali idejének analógiájára született meg a kifejezésben, így itt megint azt látjuk, hogy a fogalmi metafora mellett más kulturális ismeretek is szükségesek a fordulat helyes értelmezéséhez és alkalmazásához.

Megjegyzéseimmel azt szerettem volna szemléltetni, mennyi további kérdést is tisztáznom kellett volna, ha a fogalmi metaforák elméletére építem a munkámat, és korántsem az elmélet frazeológiai felhasználhatóságát akartam kétségbe vonni. Tervezem azonban, hogy a későbbiekben egy önálló – nem történeti indíttatású – munkában ennek az elméletnek a keretében is megvizsgálom a frazeológiai rendszert, mert ha talán az egész rendszer leírására nem teljesen alkalmas is az elmélet, mint arra például Burger (1998: 81–91) és Dobrovol'skij (2004: 138) is rámutatnak, egyes fogalmi csoportok, így a szomatikus frazeologizmusok vagy akár az észbeli gyarlóság kifejezésére alakult egységek leírására mindenképp kitűnő eszköz lehet.

4. Végezetül ismételten köszönöm mindhárom opponensemnek alapos és gondolatébresztő bírálataikat. Megjegyzéseik komoly segítséget nyújtottak számomra ahhoz, hogy a disszertáció remélt monografikus változatából kigyomláljak egy-egy félreérthető megfogalmazást, magyarra cseréljek benne néhány idegen terminust, s újragondoljak néhány kérdést. Egyúttal ösztönzést is adtak a folytatáshoz: egyrészt a történeti vizsgálatoknak mielőbbi kiterjesztését más korpuszokra, mint azt A. Molnár professzor úr javasolta, illetve egy nagyobb szabású vizsgálat elvégzését a fogalmi metaforák elméletének a bázisán, mint azt Kövecses professzor úr ajánlotta.

Szeged, 2020. február 21.

Dr. Forgács Tamás

Hivatkozások

ADT. = Arcanum Digitális Tudománytár. https://adtplus.arcanum.hu/hu/ (2020. 01. 28.)

Barz, Irmhild 1985: Primäre und sekundäre Phraseologisierung. In: Fleischer, Wolfgang (szerk.): *Textbezogene Nominationsforschung. Studien zur deutschen Gegenwartssprache*. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 123. Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin. 119–140.

Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin/New York.

Burger, Harald 1998: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Erich Schmidt Verlag, Berlin.

Burger, Harald 2012: Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In: Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 1–20.

Dobrovol'skij, Dmitrij 2004: Idiome aus kognitiver Sicht. In: Steyer, Kathrin (szerk.): *Wortverbindungen – mehr oder weniger fest.* (Jahrbuch des Instituts für Deutsche Sprache 2003) Berlin [u.a.]: Walter de Gruyter, 2004. S. 117-143.

Duden Online = Wörterbuch Duden Online: https://www.duden.de/woerterbuch (2020. 01. 22.)

Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald (szerk.): *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.

Fónagy Iván 1999: *A költői nyelvről*. Corvina, Budapest.

Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kispál Tamás 2013: *Methodenkombination in der Metaphernforschung. Metaphorische Idiome des Lebens*. Peter Lang. Frankfurt. (= Metalinguistica, 25).

Kövecses Zoltán 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.

Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010: *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Limpach, Hannelene – Hoffmann, Alexander F. 1993: *Fuchsteufelswild und lammfromm. Tierisch gute Redensarten von A bis Z*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main.

MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. http://corpus.nytud.hu/mnsz (2020. 02. 14.)

Munske, Horst Haider 1993: Wie entstehen Phraseologismen? In: Mattheier, Klaus J. – Wegera, Klaus-Peter – Hoffmann, Walter – Mache, Jürgen – Solms, Hans-Joachim (szerk.): *Vielfalt des Deutschen. Festschrift für Werner Besch.* Peter Lang, Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Bruxelles/New York/Paris/Wien. 481–516.

Nicoara Anita 2003: Kettős kifejezések a Példák Könyvében. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 151–164.

O. Nagy Gábor 1977: *A magyar frazeológiai kutatások története.* Nyelvtudományi Értekezések 95. Akadémiai Kiadó, Budapest.

O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

Sialm, Ambros 1982: Historische Phraseologie. Ergebnisse und Diskussion der sowjetischen Forschung. In: Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros 1982: *Handbuch der Phraseologie*. Walter de Gruyter, Berlin/New York. 315–345.

Wolf, S. A. 1956: Erklärung einiger Berliner Redensarten. *Muttersprache* 66, 26–29.